

EMLÉKEZÉS A HOLMIRA

Holmi 1989–2014. Antológia II. Esszék, dokumentumok

*De kell-e a télre a hol-mi?
Szperót kérdem: amúgy ... az ... a vég volt?¹*

Eredetileg nem a *Holmiról*, hanem csak erről az antológiáról akartam írni, a *Best of Holmi* második kötetéről, amely az esszéket és a dokumentumokat tartalmazza.² (Talán már most megemlíteném, hogy itt-ott vannak ugyan átmenetek, de alapjában véve ezt az anyagot jó lett volna két kötetben publikálni.) Ebben az esetben elsődlegesen a szerkesztésre és a válogatásra kellett volna figyelni: az antológiát állandóan összevetve az emlékeimben élő képpel, a saját szubjektív hangsúlyaimmal. Aztán némi meglepetésként ért a következő szerkesztési elv: „[Sokszor] mérlegeltük, hogy ismertebb vagy kevésbé ismert írást közöljünk, s noha jó érvek szóltak az első mellett is, mi többször mégis a másik lehetőséget választottuk.”³ (Így nemcsak Komoróczy Géza *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* című dolgozata maradt ki, hanem Márkus György Condorcet-tanulmánya is, valamint Heller Ágnes Hannah Arendtről írt esszéje. A megfogalmazásból érezhető, hogy az elv vagy inkább annak érvényesítése kicsit ingatag volt. De ennek fontos következménye van az antológia megközelíthetőségére nézve is: el kellett fogadnom, hogy nem egy *Best of* kötetről van szó. És ezért inkább úgy fogok eljárni, hogy ezen az antológián keresztül a *Holmi* jelentőségét és kulturális teljesítményét próbálom fölmérni. (Jól tudva, hogy ez nem lehet egyetlen recenzió feladata.)

Kezdjük tehát a *Holmi* általános szellemi arculatát meghatározó két fontos premisszával.

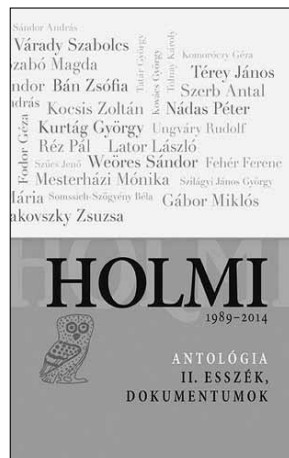
(1) A szerkesztők a kezdetektől világossá tették, hogy a lapot a *Nyugat* örökösének tekintik; az induláskor még élt a *Nyugat* harmadik generációjának néhány tagja, akik valóban a lap kitüntetett szerzői lettek, hozzájuk kellett volna csatolni a fiatalabb szerzőket, így próbálván

¹ Tandori Dezső: „Londoni Mindenszentek ...”, in: *Holmi. Antológia I*, Libri Kiadó 2015. 38.

² A kötetben negyvenegy esszé szerepel, huszonegy évhez hozzárendelve. Van pár év, amelyhez nem tartozik esszé, de van olyan év is, amelyhez egyszerre négy-négy esszé is tartozik. Az alábbiakban olyan tipológiát próbálok meg kidolgozni, amelybe a számomra legérdekesebb dolgozatok besorolhatók: (1) filozófiai-esztétikai témák, (2) irodalomtudományi dolgozatok, (3) teológiai írások, (4) zenetudományi tanulmányok. (Ebbe a tipológiába sajnálatos módon nem fér bele minden, így Nádás Péter kiváló dolgozata Pina Bauschról sem.) Ebben a recenzióban csak az első két csoportba tartozó írásokkal fogok foglalkozni.

³ Radnóti Sándor: Szerkesztői utószó, i. m. 731.

Libri Kiadó
Budapest, 2016
758 oldal, 6999 Ft

létrehozni a kortárs magyar irodalom nagyon is plurális egységét.⁴ (2) Ugyanakkor e folyóirat arculatának kialakításában döntő szerepe volt a *Beszélő*nek, pontosabban a *Beszélő* hetilappá alakulásának. Így azt lehetett gondolni, hogy a politikával nem kell foglalkozni. De a *Beszélő* hangulata mégis valahogy belengte a *Holmi* egész vállalkozását. Ezt a hangulatot, a rendszerváltás után lassan összeálló keserűséget most Solt Otilia néhány sorával szeretném szemléltetni: „Talán születetett volna széles körű társadalmi gazdasági megállapodás. Úgy 1990 táján, s akkor talán kicsit előbbre is lehetnének. Nem könnyebbek, hanem akár keservebbek is lettek volna ezek az évek, nem maradtak volna kevesebben munka nélkül, nem szűkültek volna be kevésbé sokak perspektívái, de esetleg kicsit kevesebb lenne az államadósság, és beleszoktunk volna némely dolgokba, tandíjba, gyógyszer- és energiaárba, amelyekbe így majd eztán kell beleszokni. A friss szabadság lendületében talán sokan keserűség nélkül lemondtak volna az azonnali kíméletlen taposásról, és tudomásul vették volna, hogy kicsit várni kell. [...] Csak hát ehhez igazán nagy formátumú politikusok kellett volna, nemcsak józansággal, hanem képzelőerővel, dinamizmussal is megáldva. Mert egyáltalán nem lett volna könnyű.”⁵ A *Holmit* belengte ez a hangulat, de azért függetlenedni próbált tőle, sőt egy idő után mintha ennek ellenében készült volna.⁶

(I.) A dokumentumok irodalomtörténeti, politikatörténeti vagy kultúrtörténeti jelentősége felbecsülhetetlen. Az antológiában döntően irodalomtörténeti anyagok és visszaemlékezések szerepelnek, én ösztönösen mégis valamiféle egyensúlyt próbáltam létrehozni.

A lapban ugyan „nem szerepelhetnének” politikai dokumentumok, Szalai Sándor Kádár Jánossal való levélváltása mégis roppant érdekes. Szalai Sándor 1983 májusában halt meg, a levélváltásra élete utolsó hónapjában került sor; a dokumentumot lánya, Szalai Júlia publikálta, aki a lap egyik szerkesztője volt. „Apám hallatlan bátorsággal és tartással nézett szembe a halállal, és hálás volt azért, hogy idő adatott: elvégezhesse és elrendezhesse mindazt, amit még igazán fontos dolgának tartott. Közéleti vonatkozásban két feladatot jelölt ki a maga számára: az egyik a bős-nagymarosi ügyben való személyes

⁴ Takáts József ezt írja a lap megalakulásáról: „[Akkoriban] úgy sejtettem, [s] úgy is lett, hogy olyan folyóirat lép színre a *Holmival*, amely át fogja rendezni az irodalmi lapok terét; talán nem úgy, ahogyan a szerkesztői remélik, a *Nyugat* örökébe lépve, de átrendezi, megváltoztatva az én lapom [a *Jelenkor*] helyzetét is.” Lásd: A *Holmi* dicsérete, *Élet és Irodalom*, 2015. február 20.

⁵ Lásd *Beszélő* 1995. február 9. 5.

⁶ Érdekes, hogy ha visszagondolok a lapra, spontán módon a „nagyak” tartott versek jutnak az eszembe. (Amelyek az előző antológia anyagát képezték.) Még a rendszerváltás forгатagában Takács Zsuzsa a katolikus liturgia egy részletét felidézve írta *Emeljétek föl szíveteket!* című versét, amelynek záró sorai így szólnak: „És ott állok a többiek között, / mindenki arcán fény, csak az enyém / sötét. – Adjatok hálát! / Mindnyájan hálát adnak. / És én nem bírom fölemelni a szívemet. / Nem tudom, hogy mi kezdődött el.” (*Holmi. Antológia I*, i. k. 24.) És milyen katartikus volt az a pillanat, amikor Petri György egyszer csak a lehető legbanálisabb hangon ezt írja: „Meg fogok halni. Nem is olyan sokára. / S ez olyan könnyű szédülettel tölt el, / mint ifjúkoromban – kezdő dohányost – / az erkélyen reggelente leszívott / első néhány slukk.” (Petri György: *Mosoly*, i. m. 262.) Vagy milyen felejthetetlenek voltak Baka István Isten-versének kezdő sorai: „Én itt vagyok de te hol vagy Uram / S hol voltál, amikor kerestelek még / A borban asszonyölben álom eszmék / Tömjenkődében is csak önmagam / Találtam” (Baka István: *Én itt vagyok*, i. m. 190.). És nagy szeretettel gondolok vissza Szakács Eszter mély és meditatív versére a ’90-es évek második feléből. „Van már kenyerem, van lakásom, / állás – dolgozhatok rogyásig / Van ágyam, párnám, éjjel álom, / cipóm, ha a régi elvásik.” És ugyanakkor: „Nem érdekel senkit, mit írok, / egy szem se hullat könnyeket. / A házban (mert jönnek papírok) / csak a postás ismeri nevedet.” (Szakács Eszter: „Boldog, szomorú dal”, i. m. 233–234.) Ha valahol, valamikor a kilencvenes évek magyar lírájáról kellene előadást tartanom, talán csak erről a négy versről beszélnék. „Kell-e a télre hol-mi?” Jó-e, hogy volt egykor a *Holmi*? Ha nem elméleti-elemző választ akarnék adni, csak ezekre a versekre mutatnék rá.

kiállítás, a másik az Akadémia megújítására tett javaslatának összeállítása volt.” (467.) Ebben a levélben azonban kimondottan az erómű-építés kérdéseiről van szó; Szalai arra figyelmezteti Kádárt, hogy ezen keresztül még akár az egész politikája is hitelét veszítheti, és ő maga még meg is bukhat. De még érdekesebb az, hogy egy diktatúrában számos fontos pozícióban lévő ember úgy gondolja, valamilyen abszurditást látva, hogy az nem létezik, hogy ezt a legfelső vezető tudja. El kellene menni hozzá, el kellene mondani neki. De ez illúzió: senki nem fog elmenni hozzá, szolgálati utak vannak, számtalan előszoba stb. Ez a levélváltás azt is mutatja, hogy a legnagyobb illúzió a vezetőbe vetett ilyen bizalom, miközben a vezető nemcsak része a gépezetnek, hanem az irányítója és a meghatározója is. A levélre Kádár válaszolt, vagy inkább valakivel íratott egy választ. Ez a válasz kitérő jellegű: „mi” is látjuk, hogy baj van, ezért lassítjuk az építkezést, gondolkodási időt próbálunk nyerni stb. De a minősíthetetlen bunkóság abban áll, hogy Kádár egy udvarias magázós levélre mindenféle indoklás nélkül tegező választ ír. A politikai vezérnek joga van letegezni az akadémikust is, még akkor is, ha annak már csak napjai vannak vissza.

Az irodalmi dokumentumok közül különösen kettő maradt meg az emlékezetemben. Az első Vas Istvánnak a háború legutolsó napjaiban Szabó Lőrinchez írt levele. Tudjuk, hogy Szabó Lőrinc volt az 1910 körül született költőgeneráció szellemi apafigurája. Milyen fájdalmas lehetett leírni a következő sorokat: „Megdöbbenéssel olvastam nevedet az újságban, az úgynevezett háborús bűnösök között. Nem felejtettem el, hogy énvelem, a legrosszabb időkben is néhány irodalmi kérdés kapcsán milyen tisztességesen és szívélyesen viselkedtél, és tudom, hogy bármilyen sajnálatos és ártalmas irányba tévedtek politikai meggyőződéseid, személyes magatartásodban biztosan humanista maradtál.” (695.) A levél kapcsán néhány kérdés azért fölmerül az emberben. Először is nincsen válasz, vagy legalábbis eddig nem került elő. Vas István úgy gondolja, hogy Szabó Lőrinc általános politikai meggyőződéseit tévedtek hibás irányba (személyesen találkozott Gömbös Gyulával, és egy lillafüredi írótalálkozón a háború esztétikájáról tartott előadást), de a konkrét emberekhez való viszonyában biztosan humanista maradt. Vas azt feltételezi, hogy a két sík szigorúan elválasztható egymástól. Pedig ő maga sokat szenvedett, egy 1944 nyarán írt versében írja: „Öt éve halt meg az, akit szerettem. / Most halni készülnek azok, akikről eredtem. / De undoromat ők se értenék. / Minden községnek csak szégyenét / Érzem. A szép összhang vijjogva vész el.”⁷

A másik fontos irodalmi dokumentum Weöres Sándor és Jékely Zoltán levelezése. Egy alkalommal, amikor Weöres nagyon meg akarja dicsérni Jékely költészetét általában, ezt írja: „Alig hinném, hogy az előttünk járó nemzedékben (Szabó Lőrincet kivéve) vitte volna valaki annyira, mint Te, már mostanáig is. De mintha ritkán verselegnél; talán regényíró periódusod van?” (510.)⁸ Nagyon jellemző részlet: egy kicsit patetikusan kezdődik,

⁷ Vas István: Júliusi jegyzetek, in: uő: *Összegyűjtött versek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 269. Külön figyelmet érdemelne a beszédmód mély szemérmessége, ami abban az időben meglehetősen elterjedt volt.

⁸ 1938. június 4-én Weöres furcsákat ír Jékely Zoltánnak: „Leveledből látom, hogy családi állapotod antiszemita; én meg már úgy vagyok, hogy igazán nem tudom, hogy a zsidókat unom-e jobban vagy az antiszemitizmust. Könyökömön jön ki a zsidókérdés; inkább ezer zsidót, mint egy antiszemita szót.” (512.) Közben a magyarországi zsidók helyzete lassan tragikusra fordul. Egy korabeli naplófeljegyzésben olvashatjuk: „1938 óta Magyarországon utcaseprő sem lehet zsidó... szívár a jelenünk és kilátástalan a sorsunk. Ilyen helyzetben a tehetetlenség, a passzivitás nyomasztó hangulatában sokszor szállnak gondolataim a múltba. Pedig ma, 45 éves koromban, eróm teljességében a jövőt kellene munkálnom, egészségem, tehetségem megvan hozzá, anyagi lehetőségem, szellemi felkészültségem, szakmai tudásom sem hiányzik, de zsidó számára mindez ma mit sem jelent.” Idézi Karsai László: *Magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944*, http://haver.hu/wp-content/uploads/2014/02/Karsai_Laszlo_A-Magyarorszagi_zsidotorvenyek.pdf

végül is a saját generáció szerepéről, ha nem küldetéséről van szó. Aztán enyhe ironikus szemrehányás következik: ehhez azért szorgalmasabbnak kellene lenni. (Úgy tűnik, hogy a regényírásra való hivatkozás az alkotó munka szüneteltetésének jól ismert fedőneve volt.) De hogy Szabó Lőrinc szerepének megítélésében mégis differenciáltabban kell eljárunk, azt Vas Istvánnak egy 1965 novemberében írott levele is tanúsítja. „Hát hogyan lehetne nagy költő hatása is ártalmas? Soroljam a neveket? Petőfi, Ady, József Attila, Erdélyi, Illyés, Weöres, Pilinszky, Juhász. Félreértések elkerülése végett: ez nem az eszmei hatásra vonatkozik [...]. És az ellenpróba. Vannak költők – semmi esetre sem nagyobbak az előbbieknél –, akiknek hatása, még a kis költőkre is, egészséges, fegyelmező. Babits, Füst Milán, Szabó Lőrinc például. Az élők közül jó példa erre Nemes Nagy Ágnes iskolája.”⁹ Itt legalábbis a nagyság és a hatás szét van választva, és Szabó Lőrinc esetében a nagyság semmiképpen sincs eldöntve.

Különös szeretettel őriztem emlékeimben azt az előadást, amelyet Kurtág György tartott 1993. július 16-án Münchenben, Ligeti György hetvenedik születésnapja alkalmából. (Az előadás németül hangzott el, Petri György fordította magyarra.) Nem vagyok biztos benne, hogy ezt a szöveget a dokumentumok közé kellett volna sorolni, és nem inkább méltató-megemlékező esszének kellett volna tekinteni. Kurtág számára nagyon fontos a személyesség: úgy próbálja Ligetit ünnepelni, hogy a lehető legőszintebben azt mondja el, neki mit jelentett Ligeti. „Hogyan idéztek fel jeleneteket a Ligetivel közös időnkéből, ha nem vagyok birtokában a minimális technikának sem, hogy az elmesélteket összekapcsoljam elő- és utótörténetükkel?” (472.) Vagyis, ha nem vagyok képes kialakítani az elbeszélés folytonosságát. Ez a folytonosság adja meg ugyanis az elbeszélés lehetőségfeltételét. De ne higgyünk Kurtágnak, hihetetlenül szép, nagyon pontosan megrajzolt, szeretettel átitatott képekben beszél Ligetiről. Időben ide-oda ugrálva, csak néha kapcsolódik egymáshoz – valamilyen hasonlóság alapján – egy korábbi és egy későbbi jelenet. „1948–49, Opera, Budapest. A zeneszerző szakosoknak ingyenes belépőjük van az Opera harmadik emeletére. Chopin op. 25 cisz-moll etűdje megy, valami izléstelen-édeskés hangszerelésben, édeskés-izléstelen csellószóólóval [...]. Ligeti és a karmesternövendék Melles Károly felháborodottan fütyül és kiabál, hogy Mozart, Verdi, Bartók és Sztravinszkij után ez képtelenség. A rendőrség közbelép, mindkettőjüket kivezeti [...]” (476.) A két növendék viselkedése egy esztétikai princípiumra támaszkodott: a zenét mindig a mából kiindulva hallgatjuk, és úgy is kell játszani. Biztosan nem voltak esztétika órák, és még nem létezett a hermeneutika mint esztétika, de ez a spontán felismerés mintha teljes magától értetődőséggel adódna. A másik jelenet: „1981 (?), Opéra de Paris. [...] Ligeti bekiabál: »arrêtez!« – hagyják abba! Én vagyok a szerző, lármázva ott hagyja az előadást – a rendőrség nem lép közbe, az megy tovább.” (Uo.) Ez azonban egy egészen másik esztétikai elvet idéz: Ligeti mintha azt sugallná, hogy neki a saját művéhez van egy privát hozzáférése, és így ő tudja, hogy mikor reménytelenül rossz egy előadás. Ezt azonban nem biztos, hogy így kell értenünk: egy sávban is gondolkodhatunk, a szerző nem tart igényt arra, hogy ő tudja egyedül, a saját művét hogy kell helyesen előadni, de mégis van egy olyan sáv, amelyet átlépve az előadás reménytelenül rossz lesz. És még az sem biztos, hogy ezt a szerző jobban látja, mint a mű egy másik, viszonylag jó ismerője. De az mindenképpen lehetséges, hogy ez a sáv a szerző számára valahogy másképp néz ki. Kurtág számára azonban nem is ennek a két princípiumnak a megvitatása vagy a szembeállítás volt a fontos, hanem az, hogy az első esetben, Budapesten a biztonsági erők közbeléptek, a második esetben, Párizsban viszont nem. Az első esemény dátuma ugyan kicsit bizonytalan, de valószínűleg a kétféle reakció hátterében nemcsak egy rendőrállam és egy plurális demokrácia különbsége áll, hanem a

⁹ Külön sajnáltam, hogy ezek a levelek kimaradtak az *Antológiából*, lásd Kálnoky László és Vas István levelei Vargha Kálmánhoz, közlésezi Rába György, *Holmi*, 2006. március.

toleranciahatároknak a tradícióból eredő jelentős különbsége is. És talán a közönség lehetséges szerepértelmezésének különbsége: Budapesten a közönség passzív, ha nem az, akkor kényszeríteni kell rá, Párizsban szabad, úgy reagál, ahogy kedve tartja.

(II.) Az irodalomtudományi dolgozatok közül kiemelkedik Márton László Kölcsey-tanulmánya. Ez a Kölcsey-irodalomnak valószínűleg hosszú időre megkerülhetetlen dolgozata marad. Márton mindenekelőtt a „sors” fogalmát (és annak átalakulásait) próbálja föltérképezni Kölcsey költészetében. „Első olvasásra is feltűnő, mennyire foglalkoztatja Kölcseyt a sors mint erő és mint tünemény: Kései verseiben szinte mindig szó van a sorsról vagy legalább annak végleges és végzetes aspektusáról, az átokról.” (15.) A sorsnak Kölcseynél alapvetően három dimenziója van: (a) a mulandóság mint „élmény és világerzés”; ez áll már az ifjúkori nagy halálvíziók háttérében is; (b) a tudás és a megismerés korlátozottsága, ha nem hiábalósága (Kölcsey nagy valószínűséggel ismerte a neosztoicizmus legjelentősebb szerzőit, illetve műveit, így Justus Lipsiust, illetve a *Keresztény Seneca* című népszerű kiadványt); (c) a közvetlenül fenyegető közeli vagy távoli veszélyek összessége. Az utóbbi dimenzió szubjektuma már egyre inkább a nemzet lesz. „Az újabb irodalomtörténet-írás [...], kimutatva, hogy a költő világképében, párhuzamosan a nemzeti eszme felerősödésével, végbemegy a nemzet fogalmának kiszélesedése is. Én éppen ezért úgy látom, hogy Kölcsey nemzetfogalma nem annyira változik, mint inkább kialakul, s kialakulása után is bizonyos mértékig diffúz marad.” (20.) Mindenesetre egy fontos változást regisztrálhatunk: Kölcsey optimista, apolitikus nyelvújítóból a nyelvi-nemzeti nacionalizmus hívévé válik. De ő a nacionalizmusban a nyelven kívül más tartalmi elemeknek is helyet ad. Kölcsey nagy felismerése azonban az, hogy ezek az elemek vagy nem alakultak ki, vagy csak felemás módon alakultak ki, vagy éppen a szemünk láttára pusztulnak el. (21.) Ennek a gondolatmenetnek a helytállóságát csak Kölcsey-kutatók tudnák megítélni, de Mártont talán nem is csak, és nem is elsősorban a Kölcsey-filológia érdekli, így a tanulmány egy helyén egy nagyon érdekes kitekintést fogalmaz meg. Az így létrejövő program egy furcsa feszültségre épül: az egyik oldalon áll a nemzeti emlékezet védelme, a történetnyomozás fontossága, a világméretű nagyság keresése; a másik oldalon pedig a magyar történelem neurotikus vonásai: a nárcizmus, a „mazochizmussal párosuló önsajnálát” (Uo.). Kölcsey így a jelen helyzetünk megértésének is a kulcsává válik.¹⁰ „Ez az, ami a magyar kultúrát minden görcsösségével együtt ki tudja emelni a provincializmusból, másrészt ez teszi görcsössé is.” (Uo.)

Radnóti Miklós a születési dátumával beletartozott volna a *Holmi* előd-generációjába. Ferencz Győző 2005-ben jelentette meg nagy sikerű Radnóti-monográfiáját. Az erre támaszkodó esszé kiinduló gondolata: Radnóti nem volt „elméleti irányultságú költő”

¹⁰ Az azóta eltelt idő fényében a diagnózist talán kicsit pontosítanám. A sors fogalom harmadik dimenziójának keretei között bevezetett nemzetfogalom (éppen a veszélyek kiváltotta szorongások miatt) hihetetlenül megszilárdult. 1933-ban egy fiatal történész még így látott munkához: „Feladatunk tehát kettős. Meg kell először vizsgálnunk, hogyan alakult ki a tényleges magyar nemzeti közösség, majd azt, milyen fogalmat alkotott magának a magyarság a nemzet mibenlétéről. Az után igyekeznünk kell tiszta dialektikai módszerrel megközelíteni a nemzet tiszta eszméjét, hogy ezzel a magyar nemzetfogalmat szembesíthessük és értékét lemérhessük. Csak így értjük meg lényegét. S csak így értjük meg a nemzet történetének lényegét.” Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*, Franklin Társulat, 1933, 7. Amikor aztán a 20. század utolsó harmadában a nemzeteszme elvesztette a maga szubsztancialitását, ezzel már nem sikerült lépést tartani. Micsoda meglepetést kelthetnek a következő sorok: „A modern történettudomány a XIX. században, az európai nacionalizmus eszközeként született meg és fejlődött tovább. Európa nemzeteinek történetírása nagy sikereket ért el a nacionalista ideológia szolgálatában, ám a múlttal kapcsolatos felfogásunkat olyan mérgező hulladék-halomra változtatta, melyet etnikai nacionalizmus szennyez [...]” Patrick J. Geary: *A nemzetek mítosza*, Atlantisz Könyvkiadó, 2014, 25.

(339.). De aztán mégiscsak rátalálunk egy olyan elméleti mozzanatra, amely Radnótinál nagyon fontos, és amely alkalmas is lesz e költészet alapvető sajátosságának megragadására. Ez a mozzanat az „önreferenciális utalás”, amelyet Ferencz időnként metakommunikációnak is nevez.¹¹ „A teljes életmű önreferenciális zártságát jól mutatja, hogy Radnóti köszöntéssel kezd az életművét [...], és [...] a lezárulás bejelentésével, azaz formális retorikai berekesztéssel fejezi be (»Így végzed hát te is – / sűgtam magamnak«).” (340.) Már ezen keresztül is ki lehet mutatni bizonyos változásokat Radnóti pályáján: „Ezek az önreferenciális elemek az írást jól érzékelhetően folyamatként jelenítik meg, szemben a korábbi, statikus szereppel és kinyilatkoztató beszédmóddal. A fiatalkori versek nem reflektálnak [még] magára az írásfolyamatra, a vers mint kész termék hivatott kifejezni közösségi hatását. Radnóti pályájának érett szakaszában azonban a költőt, ahogy versének címe is mondja, »Írás közben« mutatja.” (344.) Ez a tradíció viszont a romantika esztétikájára vezethető vissza. (Elsősorban a híres 116. Athenäum-fragmentumra.) De már a fenti idézet is tartalmaz egy bizonyos utalást a költői szerepvállalásra és szerepfelfogásra, ami azonban kívül marad az eddig fölvezetett elméleti kereten.

Mesterházi Mónika Vas István *Oroszlán* című versét elemzi, nagyon tömören, de mégis azzal az igényvel, hogy ezen keresztül valami reprezentatív sikerül mondani Vas István költészetéről. Az elemzések kiindulópontja egy Szántó Piroskához írt korai vers nyitószora: „Minden jelben tegnap óta csak te vagy”. A „jelek” Vas költészetének állandó elemei: a jelenségek, a dolgok, az események mind-mind valami másnak a jelei. S ezek a jelek Vas Istvánnál ha nem a politikára, akkor általában a szerelemre vonatkoznak. És most az *Oroszlán* című versben a jel különösen komplex utalási rendszerrel rendelkezik: az oroszlán a vers elején csillagképet jelent: újra ősz lesz. A vers középső részében egy fiatal pár az állatkertben oroszlánok párzását nézi, aminek gyakorlati következménye is van: „Mi ott álltunk, ifjú szerelmesek / A rácsokon kívül, áram futott / Keresztül rajtunk: Haza! Ágyba! Gyorsan! / De még sokáig álltunk, néztük őket.” Végül pedig az öreg oroszlán egy öreg vagy megöregedett költőre utal.

A következő szövegünk Margócsy István 2001-ben tartott nagy hatású Petri-előadása. A szerző először is Petri György költészetének princípiumát próbálja megfogalmazni, sokszor, sok oldalról körüljárva. „Petri költészetének legjava alighanem azért hathat oly nagy erővel, mert ez az ironikus kettős látás nem kizárólag az egyes ötletek éleselméjűségében nyilatkozik meg (mint oly sok átlagversben a legutóbbi negyed században [...]).” (146.) Ezt a megállapítást a későbbiekben majd két fontos pontosítás fogja követni. Egyrészt Petri ugyan nagyon tudatos költő, de ezt a princípiumot mégsem tudta kielégítően felmérni. „Ennek fényében [...] Petri a maga önértelmezésében csak erősen leszűkített interpretációját nyújtja a látásmódjának, amikor a történelmi konstelláció által feltételezett és bekövetkezett lefokozás gesztusának [elsődlegesen] leleplező funkciót tulajdonít.” (146–147.) Másrészt ez a „látásmód” csak a hetvenes évek végéig érvényesül, utána következik egy fordulat: Petri elhagyta ezeket az egymásnak feszülő ellentéteket, és e helyett egyszerűbb versformákat kezdett el alkalmazni, ekkor jöttek az ötletversei. (Ennek az íróiának az érvényesülését Margócsy a *Magyarázatok M. számára* című kötet „Horgodra tűz-tél...” kezdetű versén keresztül próbálja bemutatni.)

A fenti szerzők közül Márton László a *Holmi* egészének is programot adna,¹² a többiek

¹¹ Nem vagyok biztos e fogalmak teljes pontosságában: az előző egy meglehetősen hanyag Luhmann-utalást tartalmaz, és a kettő azonossága sem eleve plauzibilis.

¹² Márton László alapvető tanulmánya bizonyos értelemben vitatkozik is a folyóirat névadásában rejlő program határozatlanságával és kissé semmitmondó jellegével. A folyóirat hátoldalán egy Bessenyei Györgytől származó idézet szerepel, amely mai szavakkal azt mondja, hogy egy írásbeli diskurzív kultúra kialakulása nemcsak szórakoztató, de a „tudomány” és a „magyarság” „épüléséhez” is hozzájárulhat.

pedig a folyóirat meghatározó jelentőségű szerzőinek poétikáit próbálják kidolgozni, mértékadó értelmezéseket létrehozva.

(III.) A filozófiai dolgozatok érdekes kontextust alkotnak, érdekesen kommunikálnak is egymással, miközben a szinte kiprovokált diszkussziók elmaradnak.¹³ A filozófiai dolgozatok általában nagyon szakszerű vizsgálatokat végeznek, mégis szinte közvetlenül a jelenlegi helyzethez szólnak hozzá, ahhoz a helyzethez, amelyet a fentiekben Solt Ottilia szavaival próbáltam fölillantani. Vagy a másik oldalról tekintve: a filozófusok mintha érezték volna, hogy a rendszerváltás sikeréért valamit tenni kell, e siker ugyanis nem önmagában garantált.

Kezdjük Márkus György dolgozatával, amely nagyon szigorúan felépített Descartes-elemzés.¹⁴ Mindenekelőtt szakmai kérdésekről van szó, arról, hogy mit is mondott Descartes. Milyen különbségek vannak a két fómű között, főleg a cogito-tétel és a genius malignus kapcsán? És aztán egy állítás: a descartes-i filozófiának van két rétege, az, amit állít, kifejez és az, amit mond vagy megmutat. E két réteg egysége azonban ma felbomlani látszik: „Napjaink filozófiáját az a veszély fenyegeti, hogy oly mértékben és úgy polarizálódik, ami alááshatja a filozófia törekény, csak a szemben álló irányzatok állandó konfrontációjában megvalósuló egységét.” (112.) Az egyik oldalon állnak a szigorú fogalmi elemzést megkövetelő filozófiák, a másikon pedig a „literátus” filozófiák, amelyek az esztétizáló ironia segítségével felfüggesztik a filozófia igazságigényét. „Lényegesen eltérő gondolkodói stílusok és kifejtési normák egyidejű jelenléte az újkori filozófia egész történetét jellemezte. Ami ma aggodalomra ad okot, az az ezek közti dialógus fokozódó ellehetetlenülése, ami néha kultúrbotrány szintjét súroló formákban jelentkezik.” (Uo.)¹⁵ Könnyű lenne kimondani, hogy a két irányzat kölcsönös megértésére és egyfajta párbeszédre lenne szükség. De Descartes kapcsán épp ezt nem lehet mondani. Ő ugyanis egy újfajta ideális olvasót koncipiált meg, és az ő meggyőzésére törekszik. „Nem azt a ma divatos gondolatot akarom [...] elismételni, mi szerint a filozófia – beszélgetés. Én a magam részéről az emberek egy elég szűk körével szoktam csak e szó igazi értelmében »beszélgetni«. Azokkal, akikkel – úgy gondolom – a legfontosabbak tekintetében végső egyetértésre juthatok.” (123.) Így semmi sem indokolja, hogy Descartes-tól egy kommunikációelméleti paradigma felé akarjunk továbblépni (mint ahogy azt Jürgen Habermas és iskolája a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveiben kezdeményezte).

Fehér Ferenc tanulmánya válasznak tekinthető a márkusi gondolatmenetre, habár a tárgya egészen más. Itt mindenekelőtt a regény elméletéről van szó. „A regény volt a modernitás útinaplója, alakulásának krónikája, nemcsak tárgya, hanem szerkezete révén is. A regényíró kielégíthetetlen kíváncsiságot mutatott a modernitás pragmatikája, új életformái, eszméi, megszállottságai iránt. A regény szellemében historicista volt, szerkezetét a Nyugat »nagy narratívája« adta.” (61.)¹⁶ Ennek a nagy narratívának az összeomlásával az egész regényirodalom is válságba jutott. Fehér szerint erre két reakció született: egyrészt

¹³ A *Holmi* egyik nagy érdeme, hogy egy bizonyos szellemi összefüggésbe tudta integrálni a Lukács-iskola első és második generációjának gondolkodását. Ebbe az összefüggésbe próbálom beilleszteni a tárgyalandó tanulmányokat.

¹⁴ Később megjelent: Márkus György: Van-e teste az eszméknek? Avagy irodalmi „forma” és filozófiai „tartalom” Descartes-nál, in: uő: *Metafizika – mi végre?*, Osiris Kiadó, 1998, 101–126.

¹⁵ „Mert így jellemezném egy sor neves analitikus filozófus nyilvános fellépését Derrida oxfordi meghívása ellen – de úgyszintén a vitának azt a módját is, amelyet Derrida egyes esetekben – legekleatásabban Gadamerrel szemben – gyakorolt.” (112–113.)

¹⁶ Az *Antológiában* szerepel egy nagyon szép tanulmány Lukács György *A regény elmélete* című művéről, Hévízi Ottó tollából. Jól lehetne kapcsolni Fehér Ferenc dolgozatához. De mivel Fehér dolgozatát csak ebből a perspektívából tekintem, ezért ettől el kell tekintenem. (249–268.)

a regény mint műfaj kivándorolt Dél-Amerikába (ez már a nyolcvanas években elfogadott tétel volt), másrészt viszont talált egy olyan új problémát, amely Európában is biztosította a túlélését. Ez az új probléma pedig a száműzetés. „A száműzetés – belső vagy külső – nem pusztán életrajzi – elsősorban politikai – tény; életforma is.” (62.) Aztán öt példát tekintünk át, de itt már nem is annyira a regény műfaja áll előtérben, hanem inkább az, hogy az egyes szerzők hogyan reagáltak erre a szituációra. A száműzetés elsődlegesen egzisztenciális kihívás. Szolzsenyicin elvesztette a maga alkotóerejét, Nabokov produktivitása pedig fölvirágzott; minden azon múlik tehát, hogy az adott szerzőnek az egzisztenciális kihívással szembesülve sikerül-e megújulnia. Fehér és Heller életében a legfontosabb személyes döntés volt a kilencvenes évek elején a száműzetés föladása. Márkus másképp döntött, és Fehér csak a problémát vetíti elé egy nagyon általános szinten. És nemcsak a produktivitás hanyatlása következhet be, hanem az „otthoni” szituáció könnyen megítélhetetlenné válik.

Nagyon szép és nagy ívű válasznak tekinthető Heller Ágnes tanulmánya is, amely Kant kultúraelméletét próbálja rekonstruálni. Ennek részleteibe nem tudok belemenni, de egy ponton eljutunk ahhoz a gondolathoz, hogy Kant két eszmével számol. „A szabadság eszméje segíti világra az autonóm gondolkodás eszméjét, míg a politikai egyenlőség eszméje kívánja meg, hogy az ember gyakorolja magát a pluralista nyelv és gondolkodás használatában, hogy kialakítsa a más fejével való gondolkodás készségét, tekintetbe véve, hogy a másik ember nem rang megtestesítője, hanem ugyanolyan független polgár, mint ő maga.” (37.) Van egy nagy asztal (akár metaforikus értelemben), és körül zajlik egy hatalmas beszélgetés, ami ezt a két eszmét egyesíti. „Kant ránk hagyta a modern szimpózium részletes leírását.” (39.) Ezzel a szöveggel nagyjából egy időben született Heller Ágnes *Szilveszteri szimpózium* című műve, amely egy modern kerettörténetben az antik beszélgetést idézi fel. Néha persze nagyon átüt a mai fogalmiság. Egy helyen Erüximakhosz így összegzi Arisztophanész mondatait: „A szerelem nem egy érzéstörténet, és nem is érzéstörténetek komplexuma, hanem érzédiszpozíció.”¹⁷ Majd az érzédiszpozíció fogalmának körüljárása után Arisztophanész ezt állítja: „Nos, azt hiszem, hogy a szerelem mint érzédiszpozíció, mindig motivál arra nézve, aki ezt az érzést bennünk kiváltotta.”¹⁸ De ebben a műben mintha még nem tudnánk a modern szimpóziumról; ennek legfőbb sajátossága azonban a tartalmi meghatározatlanság. Kant következő meghatározásából indulunk ki: „Roskadozó asztal mellett, ahol a fogások sokasága csupáncsak arra szolgál, hogy hosszan együtt tartsa a vendégeket (*coenam ducere*), a csevely rendszerint három fokozaton megy át: 1) az *elbeszélés*, 2) az *elmélkedés* és 3) a *tréfálgatás* fokozatain.”¹⁹ Ehhez Heller többek között ezt fűzi hozzá: „A társalgás szempontjából a második szakasz a leglényegesebb. Ezen a ponton ütköznek össze az ítéletek, ízlesek és vélemények, itt kerül sor a vitatkozásra. Sem disputációra, azaz tudományos vitára, sem pedig veszekedésre nem kerülhet sor az asztal körül.” (41.)

Az „asztalt”, az „asztal” köré való leülést barátsággént is értelmezhetjük. Radnóti Sándor tanulmánya igazából azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a barátság lehet-e a társadalom szerveződéseknek kiindulópontja. Arisztotelész *Eudémioszi etikája* alapján még inkább nemmel válaszolnánk. „A legderékabb emberek barátsága [...] az erényen alapul. Mindebből nyilvánvaló, hogy az *első* barátság az, amely a derék embereké: a kölcsönös szeretet és vonzalom. Hiszen kedves a szerető ember számára az, akit szeret; és a szeretett embernek is barátja az, aki szereti őt.”²⁰ A *Nikomakhoszi etikában* azonban kívülről is rátekinünk a barátságra, így jutunk el ehhez a megjegyzéshez: „nyilván az államot is a barát-

¹⁷ Heller Ágnes: *Szilveszteri szimpózium*, T-Twins Kiadó, 1992, 18.

¹⁸ Uo. 19.

¹⁹ Immanuel Kant: *Antropológiai írások*, Osiris – Gond – Cura Alapítvány, 2005, 236.

²⁰ Arisztotelész: *Eudémioszi etika* 1236a–b.

ság érzése tartja össze”.²¹ Azt, hogy a barátság később elveszti ezt a szerepet, két perspektívából lehet leírni: egyrészt a gyakorlati filozófia két diszciplínájának széthasadásaként, másrészt a barátság átalakulásával. A modernségben bekövetkezik a barátság privatizálódása, és az már a fiatal Hegel egyik döntő érve volt a romantikával szemben, hogy az intim kapcsolatokat nem lehet társadalmi kötelékeké átértelmezni. A modern barátságok így eleve antipolitikusak. S ezzel kapcsolatban Radnóti ezt mondja: „[de] az antipolitika is politika, [vannak olyan modern] barátságok, [amelyek] természetük szerint a nyílvanosság előtt zajlanak, s megrajzolnak valamilyen távoli elképzelést a közösségi együttélésről, a közélet módjáról.” (439.) Így a barátság ugyan nem modellje többé a társadalomnak, de anticipatív értelemben mégiscsak a társadalmi együttélésre utal.

Már Radnóti Sándor is beszélt arról, hogy a modernségben a társadalomelméletnek egy olyan új mintája jön létre, amely eltávolodik a „beszélgetés” vagy a „barátság” fogalmaitól. „A konkurens elméletek egy jelentős hányada [...] a szabadságot tartja a politika fő témájának.” (Uo.) Kis János tanulmánya Isaiiah Berlinhez kapcsolódva éppen a szabadság fogalmait próbálja tisztázni. Tudjuk, hogy Berlin a szabadság negatív és pozitív fogalmait vezette be. „Általában azt mondják, hogy annyira vagyok szabad, amennyire más emberek vagy más emberekből álló csoportok nem avatkoznak be cselekedeteimbe.”²² „A »szabadság« szó »pozitív« értelme az egyénnek abból a vágyából fakad, hogy saját magának az ura legyen. Azt szeretném, ha életem és döntéseim rajtam múlnának, nem pedig holmi külső erők határoznának rólam.”²³ Kis János elsődlegesen a fogalmakban lévő többértelműséget, majd a jelentéstartalmak sokféleségét mutatja ki. De a tanulmány mégis alapvetően e kétféle szabadság-fogalom lehetséges konfliktusait vizsgálja fel, illetve azt, hogy ilyen esetekben mi a teendő. „A negatív szabadságnak [az a] felfogása, mely szerint a negatív szabadság az a »minimális sáv, amelyet nem sérthetünk meg úgy, hogy ne kerüljünk szembe saját természetünk lényegével« [...] A negatív szabadság sérthetetlen minimumát nem azzal becsüljük meg, hogy terjedelmét bővítjük, hanem azzal, hogy nem gázolunk bele. A követelmény, hogy tartsuk tisztelőben, nem versenyez más értékek kívánalmaival – melyek a mérlegelés során hol erősebbnek bizonyulnak nála, hol alulmaradnak vele szemben –, hanem korlátot állít ezek követelése elé.” (381–382.) Itt az áttekintésünk nagyjából záródik is: már nem beszélgetésről vagy megbeszélési valóról van szó, hanem egy elméletileg tisztázandó problémáról, vagyis döntésről. Így visszatértünk Márkus György elemzéseire. (Axel Honneth éppen ebben az összefüggésben próbálta bevezetni a „kommunikatív szabadság” fogalmát.)²⁴

A helyzet azonban még ennél is sokkal rosszabb: nem a közös asztal köré való leülés elmaradásáról van szó, hanem arról, hogy 1990 után megkezdődött egyfajta populista kultúrkritika kialakulása. Beszélgettünk, beszélgettünk, de ezek egyre nagyobb sületlenségek lettek. Ludassy Mária tanulmánya elsődlegesen arra mutat rá, hogy a beszélgetés tartalma korántsem közömbös. Egy nagyon aprólékos Rousseau-rekonstrukció keretei között mutatja be a „populista kultúrkritika kezdeteit”.²⁵ Rousseau nemcsak a szabadság nagy teoretikusa és a második értekezés szerzője, hanem a lengyel és a korzikai alkotmánytervezet szerzője is. „Rousseau műveit [tanulmányozva] mindegyikben megtaláljuk

²¹ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, 1155a.

²² Isaiiah Berlin: A szabadság két fogalma, in: uő: *Négy esszé a szabadságról*, Európa Könyvkiadó, 1990, 342.

²³ Uo. 361.

²⁴ http://real.mtak.hu/30458/1/Axel_Honneth__ford_bv_ds_fa_1_u.pdf

²⁵ A tanulmány később megjelent: Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*, Atlantisz Kiadó, 1991, 32–59. A dolgozat néhány gondolata már megjelent Ludassy Mária *A moralista Jean-Jacques és a törvényhozó Rousseau* című tanulmányában. In: Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*, Magyar Helikon, 1978, 815–858.

[a] nem is mindig jelképes akasztófát, mely megakadályozni hivatott a kultúra egyetemességnek nevezett értékei szabad áramlását. Először a *Levél D'Alambert-hez a színházakról* (1758) döböntette rá az enciklopédistákat, hogy talán többről van szó, mint egy érzékeny és féltékeny filozófuskolléga extravagáns elmefuttatásáról [...]. Rousseau többé nem rivalizálni akart a filozófusokkal, hanem felszámolni vágyta azt a világot, melyben a filozófusok és drámaírók rivalizálása egyáltalán lehetséges." (50.) Rousseau nemcsak föltalálta, hanem a tanításával és a személyiségével képviselte is a *felvilágosodás dialektikáját*, ahol is a szabadság másikként a populista kultúrkritika jelenik meg, és innen indulnak a téveszméink, vagyis a történelmi katasztrófánk.

(IV.) A *Holmi* valamit megismételni szeretett volna, de mégis valami teljesen újat hozott létre. Az antológiában szerepel egy nagyon különös státuszú tanulmány, amely éppen a klasszicizmus és a modernitás kapcsolatát elemzi, és ennyiben a *Holmi* történetének paraboláját is nyújtja. Bagi Zsolt írja: „A klasszicizmusnak valójában minden formája szembe találja magát a modernitás problémájával, és ez korántsem a véletlen műve: éppenséggel maga a klasszicizmus fogalma, azaz a klasszikusnak a modernnel való kritikai szembeállítás az, ami egyáltalán tudatosítja a modernség állapotát. Valóban modern csak az lehet, aki belátja saját szituációja és a klasszikus szituáció közötti különbséget.” (357.) Ennek bázisán fogalmazhatjuk meg a *Holmi* teljesítményét: a rendszerváltás utáni huszonöt évben sajátos és jelentős kultúrát teremtett.²⁶ És Tandori kérdése (éppen neki köszönhetően) ott marad a levegőben: „Szpérót kérdem: amúgy ... [ez] ... a vég volt?”

---

²⁶ „Rejtély, hogy [...] az önkritikus attitűd miért nem jelenik meg az antológiában. Az olvasáskor a legfájdalmasabb tapasztalat ugyanis talán éppen az, hogy [szinte] egyik szöveg sem reflektál arra a soktényezős elsilányosodási folyamatra, ami a rendszerváltás utáni magyar kultúra teljes egészében végbement [...]” Sipos Balázs: Az utak megnyílnak, <http://www.revizoronline.com/author.php?id=351>. Semmiféle ilyen elsilányosulásról nem tudok, nagyjából 2005–2006-ig (de lehet, hogy 2010-ig) a magyar kultúra virágzásáról beszélhetünk. A dolgozat egészével nagyjából ezt próbáltam igazolni.